

EVOLUȚIA INSTITUȚIILOR SOCIETĂȚII CIVILE MOLDOVENEȘTI ÎN CONTEXTUL SCHIMBĂRILOR DEMOCRATICE

Carolina BUDURINA-GOREACII¹

THE EVOLUTION OF MOLDOVAN CIVIL SOCIETY INSTITUTIONS IN THE CONTEXT OF DEMOCRATIC CHANGES

In the Republic of Moldova, the issue of establishing civil society institutions began to be discussed especially with the awakening of national consciousness and social emancipation in 1988, due to the emergence of new groups with radical social claims. Since then, both external and internal (economic, social, political and / or cultural issues) have determined the continued development of the Moldovan associative sector.

Thus, a brief analysis of the process of reconstruction of Polish, Hungarian and Czechoslovak civil society and the role of Polish, Hungarian and Czechoslovak civil society in the democratic discovery is made in this article. Also, the main stages of development of Moldovan civil society institutions in the context of democratic change are examined, namely: the stage of rebirth (1988-1990); stage of constitution (1991-1996); the consolidation stage (1997-2008) and the stage of transformation (2009-present).

Keywords: civil society institutions, democratization, Eastern Central Europe, stages, development, collaboration, public authorities, decision-making, citizens.

În perioada de tranziție postcomunistă, constituirea și consolidarea instituțiilor societății civile a fost o clauză primordială pentru trecerea la democrație. În funcție de condițiile specifice de dezvoltare, de cultura civică a populației și de gradul de toleranță al puterii instituite, instituțiile societății civile s-au manifestat ca un partener important la conducerea colectivă. Iar acest proces a fost lung și dificil, fiind influențat în special de trei factori care au descurajat potențialul sectorului asociativ: clivajele ce existau între societatea civilă, sectorul privat și stat; lipsa unei moralități a vieții publice, care să facă posibil și eficient controlul civic al puterii politice, dar și puterea exagerată a sectorului public în raport cu sectorul privat și sectorul asociativ [1].

Pentru a înțelege rolul instituțiilor societății civile în tranzițiile democratice din

estul Europei Centrale, care au fost, de asemenea, influențate de conducerea comunistilor, vom trece în revistă experiența Poloniei, Ungariei și Cehoslovaciei, țări în care societatea civilă a fost forța motrice a democratizării în regiune. Astfel, activizarea societății civile s-a produs în anii '70 și '80 împotriva puterilor de stat represive și a fost definită în primul rând drept antiteza concepției totalitare a statului, ca instituție unică care deținea autoritate legitimă. Cu alte cuvinte, a fost definită în termeni a ceea ce nu a fost central, ci dispersat; nu organizată ierarhic, ci structurată pe orizontală; nu oficial, ci privat și voluntar. Au fost mai degrabă create niște grupuri mici, organizații, asociații, agenții și rețele care mențineau ordinea socială și care consolidau clasa muncitoare la nivel local [2]. Momentul final al renașterii societății civile

¹ Carolina BUDURINA-GOREACII, doctor în științe politice, lector universitar, Facultatea de Relații Internaționale, Științe Politice și Administrative, Departamentul Relații Internaționale, Universitatea de Stat din Moldova.

a fost marcat de apariția unor mișcări de masă de tipul: *Mișcarea KOR* sau *Solidaritatea* (Polonia); *Cercul Dunării*, *Dialogul* sau *Forumul Democrat* (Ungaria); *Carta 77* sau *Forumul Civic* (Cehoslovacia), care, chiar și pe o perioadă scurtă de timp, au elaborat o identitate colectivă unică cu idei inovative privind dezvoltarea politică, economică și socială a țării.

În **Polonia**, procesul reconstituirii societății civile luat naștere la mijlocul anilor '70, odată cu dezvoltarea opoziției în spațiul public, iar *Comitetul de Apărare a Muncitorilor (KOR)* a fost cel mai important actor social în crearea acestei opoziții. Mișcarea KOR a inspirat pe alți polonezi să formeze organizații și să conteste politicile statului. Până la sfârșitul anilor '70, proliferarea diverselor organizații și mișcări, dispersia lor geografică, participarea crescândă a societății la activitățile lor și difuzarea largă a presei subterane au eliberat spațiul public din Polonia. Opoziția a dezvoltat, de asemenea, capacități de exercitare a presiunii asupra statului-partid pentru a-l obliga să schimbe anumite politici inacceptabile. Această evoluție a marcat începutul procesului de reducere a autonomiei statului față de interesele societății. Deși aceste evoluții au reprezentat repere importante pentru eliberarea societății civile în țară, statul-partid polonez încă nu recunoscuse de jure opoziția și dreptul acestora de a exista sau limitele spațiului public.

La începutul anilor '80 a avut loc o dezvoltare nouă fără precedent. Opoziția poloneză a eliberat spațiul public, iar acest lucru a rămas singurul caz neechivoc până în prezent în estul Europei Centrale, unde o opoziție a creat un spațiu public extins la scară națională. Tot atunci apare mișcarea *Solidaritate*, care a fost capabilă să forțeze regimul statului-partid să recunoască principiul organizării autonome și limitele spațiului public. De altfel, *Solidaritatea* și alte

mișcări independente au reușit să conteste alegerile libere organizate în mod parțial, iar acest fapt a relansat societatea civilă. Mai mult, prin faptul că a permis neașteptat forțelor din cadrul societății civile să conteste o serie de locuri în parlament, statul-partid a instituit mecanisme instituționale pentru ca societatea civilă să-și articuleze interesele și chiar să conteste puterea statului. Prin victoria decisivă a alegerilor și forțarea formării unui guvern de coaliție condus de *Solidaritate*, au fost adoptate reforme privind reconstituirea societății civile și restabilirea democrației parlamentare.

Astfel, în Polonia observăm o relație unică între reconstituirea societății civile și democratizare. Creșterea mișcării de opoziție din anii '70, perioada de existență juridică a *Solidarității* în anii 1980-1981 nu doar au reușit să creeze spațiul public, dar și a oferit garanțiile juridice necesare unei societăți civile. Actorii societății civile au diminuat radical autonomia statului față de societate printr-un program de democratizare care a făcut ca exercitarea puterii de stat să depindă direct de sprijinul forțelor sociale din cadrul societății civile.

În **Ungaria**, opoziția nu s-a dezvoltat în aceeași măsură ca în Polonia și a rămas incapabilă să instituționalizeze în mod oficial principiul organizării autonome sau limitele spațiului public. Reconstituirea societății civile maghiare a demarat numai după ce autoritățile partidului au întreprins acțiuni profilactice pentru a evita evenimentele care au avut loc în Polonia. Statul-partid din Ungaria nu s-a prăbușit, pe măsură ce societatea civilă s-a eliberat. Apariția la începutul anilor '70 a unor mișcări ecologice independente, cum ar fi *Cercul Dunării* și mișcările de pace, precum *Dialogul* care au organizat mai multe proteste și demonstrații publice privind pacea și drepturile omului au constituit începutul schimbării.

Totuși, Ungaria se diferă considerabil de Polonia prin faptul că aripa de reformă a partidului a jucat un rol esențial în promovarea reconstituirii societății civile. Comuniștii polonezi au fost forțați să se conformeze cerințelor mișcărilor bine organizate într-un spațiu public deja eliberat, în timp ce comuniștii maghiari au intervenit pentru a preveni o astfel de dezvoltare.

În același timp, economia Ungariei stagnase, iar nivelul de trai se deteriorase. Reforma politică a apărut astfel ca o condiție prealabilă pentru soluționarea dificultăților economice. Având în vedere deteriorarea economiei, a fost creat *Forumul Democrat* din Ungaria în septembrie 1987, fiind reprezentat de un nou tip de opoziție, care cuprindea populiști și naționaliști maghiari tradiționali din afara Budapestei. Forumul a pus accent pe autonomia locală și economică, astfel pledând pentru crearea cooperativelor, firmelor mici, consiliilor muncitorești etc. În acest moment, reformatorii partidelor din Ungaria au folosit, de asemenea, politica gorbaciovistă în scopul de a avansa mai multe reforme radicale, inclusiv restabilirea democrației parlamentare. De vreme ce opoziția maghiară era încă foarte limitată, reformatorii au început să încurajeze dezvoltarea acesteia, astfel încât să aibă un partener credibil în procesul de reformare. Partidul a acționat astfel ca un catalizator în reconstrucția societății civile.

La sfârșitul anului 1987, regimul politic a început discuții informale cu organizațiile oficiale de masă, cu opoziția stabilită cu privire la procesele reformelor. Curând după aceea, grupurile independente au format partide și alte asociații pentru a deveni partenerul statului în procesul de democratizare a țării. În toamna anului 1988, partidele istorice cum ar fi cel social-democrat s-au reconstituit. Această secvență de evenimente a inițiat un proces în care statul-partid s-a retras tactic din pozițiile

sale de control fără a limita dezvoltarea concurenților politici.

În **Cehoslovacia**, societatea a pornit pe calea sa indigenă de dezvoltare organizațională privind reconstituirea societății civile. La sfârșitul anilor '70 au fost create *Carta 77* și *Comitetul pentru apărarea celor judecați pe nedrept*, care au organizat rezistență asupra statului-partid. *Carta 77* însă a fost supusă unei represiuni excepțional de puternice, ceea ce a izolat-o efectiv de populație în general. Astfel, dezvoltarea unui spațiu public neoficial și a unei dezvoltări instituționale alternative în Cehoslovacia au rămas în urmă față de Ungaria și Polonia. *Comitetul pentru apărarea celor judecați pe nedrept* a fost instituit pentru a apăra *Cartiștii* arestați și hărțuiți de aparatul de securitate.

La sfârșitul anilor '80, simțul fricii și represiunile din Cehoslovacia au început să scadă. Astfel, demonstrațiile publice au început să fie mai dese și au cuprins un număr mai mare de participanți. În cadrul demonstrației din 17 noiembrie 1989, mai mulți studenți au fost răniți de către poliție, iar populația din or. Praga și alte localități a început să se manifeste împotriva regimului. În acest sens, un grup extremist de opoziționiști ideologici s-au organizat, respectiv, într-un *Forum Civic*. Discuțiile inițiate cu premierul L. Adamec nu s-au finalizat cu unele concesii acceptabile pentru *Forum*, acesta fiind obligat să demisioneze în cadrul unei greve generale. Opoziția a reușit să-l convingă pe succesorul lui L. Adamec, M. Calfa, să includă politicieni de opoziție, pregătind calea pentru alegeri libere. Slăbiciunea relativă a opoziției cehoslovace și spațiul public limitat au însemnat că schimbarea democratică a fost afectată numai când opoziția a organizat demonstrații de masă spontane, neregulate, dar și concesii din partea statului-partid. Astfel, societatea civilă din Cehoslovacia

a fost reconstituită numai după ce spațiile publice au fost sculptate de o insurgență populară spontană pe care opoziția a reușit să o mobilizeze împotriva statului-partid [3].

Din cele remarcate mai sus, observăm că fiecare dintre aceste exemple reprezintă un model național unic al reconstituirii societății civile. Totuși, experiența Poloniei, Ungariei și Cehoslovaciei din estul Europei Centrale nu denotă o concluzie universală cu privire la rolul jucat de societatea civilă în procesul de democratizare. Cazul polonez arată că aceasta poate fi forța motrice a democratizării, pe când exemplele din Ungaria și Cehoslovacia arată contrariul. Singura concluzie definitivă care poate fi trasă este că democratizarea cu succes a regimurilor de tip sovietic a inclus reconstituirea unei societăți civile ca mijloc de limitare a autonomiei statale și ca bază pentru un nou sistem de reprezentare a intereselor.

Ceea ce a fost diferit în RSSM este că dacă în cele trei state a existat o rezistență instituționalizată față de regimurile comuniste, atunci în RSSM se resimțea trăirea naționalismului romantic specific sec. XIX. De asemenea, dacă în Polonia, Ungaria și Cehoslovacia mișcările independente au organizat structuri paralele la toate nivelurile sociale, au creat embrionul puterii alternative, înlocuind regimul comunist, și au contribuit într-o oarecare măsură la apariția viitorilor germeni ai societății civile [4], atunci în RSSM putem vorbi doar despre acțiuni limitate și individuale, cu un caracter efemer, or gradul de monopolizare a vieții sociale era mai mare în URSS. Această situație a fost cauzată parțial de faptul că în perioada sovietică sectorul asociativ era reprezentat în mare parte doar de sindicate, asociații profesionale și ecologice, iar apariția și activitatea lor era strict controlată de către stat.

Referindu-ne la constituirea societății civile în Republica Moldova, este necesar

să amintim că, la fel ca și alte state în tranziție, Moldova a moștenit o societate cu un sector asociativ completamente distrus, o societate fără mecanisme sociale guvernamentale, fără experiență în autodezvoltare și autoorganizare [5]. Totodată, în timp ce în țările dezvoltate se producea redescoperirea societății civile, în Republica Moldova se impunea abia descoperirea ei. Deosebirea acestora constă în modalitățile particulare de conștientizare și de valorizare a societății civile [6], de trecutul totalitar, dar și de drumul parcurs de țările est-europene [7]. Edificarea societății civile moldovenești a fost determinată și de contextul istoric, precum și de ambianța internațională înconjurătoare care a contribuit la promovarea și consolidarea principiilor democratice în toate sferile societății. Prezentând modelul hexagonal de constituire a societății civile pe filierele politică, economică, juridică, instituțională, etică (culturală) și cea comunicațională, cercetătorul C. Marin a încercat să demonstreze modificarea substanței moștenite de la vechiul regim, adică substituirea dominației totalitare a statului-partid prin organizarea democratică a vieții sociale [8] și implementarea valorilor propriei democrații liberale orientate asupra omului-cetățean.

Savantul V. Anikin consideră că construirea cu succes a statului democratic moldovenesc a depins în mare măsură de nivelul de afirmare, dezvoltare și consolidare a societății civile, care fusese mai puțin analizat de către cercetătorii autohtoni [9]. În acest context, autorul evidențiază că la edificarea societății civile moldovenești au stat la bază în special factorii de ordin social și economic. Cu privire la *factorul social*, dumnealui remarcă că au avut loc următoarele stadii în etapa distructivă a societății în transformare: starea premergătoare a structurii sociale, dezintegrarea socială, disocierea socială, entropia socială, formarea

clasei de mijloc și transformarea structurii sociale. Iar *la nivel economic* au început să fie create întreprinderi și alte organizații economice, care au fost dirijate de asociațiile obștești. Atribute ale acestei sfere au constituit dezvoltarea relațiilor de proprietate și a relațiilor libere de piață [10].

Pe de altă parte, referindu-se la geneza societății civile, cercetătorul B. Țirdea prezintă o periodizare succintă, luând ca reper etapa defensivă (1953-1985), embrionară (1985-1989), mobilizațională (1989-1991), instituțională (1991-1997) și cea de consolidare a societății civile (fără date) [11]. De altfel, o parte din aspectele reflectate de către autor se regăsesc succint și în lucrarea noastră, dat fiind faptul că constituirea instituțiilor societății civile moldovenești începe odată cu apariția unor mișcări de eliberare națională, iar dezvoltarea și consolidarea sectorului asociativ a cunoscut un progres continuu de atunci. Vom avea ca reper perioada anilor 1988-prezent, deoarece credem că anume această evoluție caracterizează formarea sectorului asociativ, ca fiind unul independent, autonom și liber în desfășurarea acțiunilor de dezvoltare a țării la nivel local, regional și național:

- Etapa renașterii (1988-1990)
- Etapa constituirii (1991-1996)
- Etapa consolidării (1997-2008)
- Etapa transformării (2009-prezent)

Etapa renașterii (1988-1990). Spre deosebire de țările baltice, evenimentele democratice în RSSM se produceau într-un ritm mult mai lent. Această etapă se caracterizează printr-un șir de confruntări directe dintre societatea civilă și statul autoritar, amplificarea grevelor și a protestelor, precum și formarea pluripartidismului. Astfel, mobilizarea societății civile a fost cel mai important mijloc care să scoată la iveală abuzurile conducerii statului. Fenomenul respectiv s-a realizat prin deșteptarea conștiinței naționale și a emancipării sociale,

fapt datorat apariției unor noi grupuri cu cerințe sociale radicale.

O importanță deosebită în trezirea conștiinței naționale a moldovenilor a avut-o crearea la 15 ianuarie 1988 a Cenaclului literar și social-politic „Alexei Mateevici”, care a avut scopul de a reafirma valorile spirituale românești [12]. Importanța organizației a constatat în faptul că a deschis filiale raionale, făcând posibilă alăturarea maselor populare la activitățile sale. Astfel, au fost organizate întâlniri și mitinguri prin care se țineau discursuri aprinse și se cerea demisia unor demnitari din nomenclatura de stat și de partid.

La 3 iunie 1988 a fost format grupul de inițiativă „Mișcarea Democratică pentru Susținerea Restructurării”, a cărui obiective de bază au fost renașterea național-culturală a tuturor etniilor din RSSM și folosirea limbii materne ca limbă de stat. Cristalizarea curentului conservator în PCM a contribuit rapid la radicalizarea Mișcării Democratice. Ca rezultat, apariția Mișcării Democratice a creat o împărțire a societății în două tabere: una care susținea transformările democratice și alta care se pronunța pentru păstrarea statu-quo-ului (PCM). De fapt, atât adunările *Cenaclului*, cât și cele ale *Mișcării* se organizau în fiecare duminică și au devenit treptat mari adunări populare, cu participarea a zeci de mii de oameni. De asemenea, în perioada anilor 1988-1989, la Palatul Național, la Casa Scriitorilor, la Teatrul de Vară, în casele de cultură se desfășurau diverse întâlniri ale scriitorilor cu cititorii, care se transformau, deseori, în mitinguri și demonstrații de protest. În cadrul *Adunării Generale* de la 27 mai 1988, scriitorii basarabeni au adresat un apel către Conferința a XIX-a unională de partid, care a generat o hărțuire directă din partea PCM și a constituit primul act de un asemenea nivel pe tot spațiul URSS. Totuși, aceste acțiuni nu erau orien-

tate contra sistemului sovietic în general, ci împotriva unor persoane dezgustătoare din cadrul PCM, căci nucleul sistemului politic era PCUS, nu PCM [13].

Prezența pluripartidismului este, de asemenea, percepută ca un criteriu esențial al maturității societății civile. În RSSM procesul de formare a partidelor a decurs foarte dificil. El a început odată cu *Congresul de instituire a Frontului Popular* de la 20 mai 1989, la care au participat delegați din mai multe localități ale țării. Apariția Frontului Popular a fost condiționată și de refuzul PCM de a accepta cerințele naționale ale intelectualității moldovenești. La *Frontul Popular* au aderat *Mișcarea Democratică pentru Susținerea Restructurării*, *Cenaclul „Alexei Mateevici”*, *Societatea Istoricilor*, *Mișcarea Ecologistă „Acțiunea Verde”*, săptămânalul „Literatura și Arta”, publicația „Glasul” etc. Ulterior, *Frontul Popular* a devenit cea mai importantă putere politică din Moldova, prin programul său și numărul de aderenți, care constituia aproape un milion la număr la mijlocul lui 1989 [14].

Sub presiunea acțiunilor întreprinse de către Frontul Popular, dar și a evenimentelor politice ce aveau loc în Europa Centrală și de Est, Prezidiul Sovietului Suprem al RSSM a semnat la 25 august 1989 Decretul cu privire la modul provizoriu de înregistrare a formațiunilor obștești ale cetățenilor în RSSM. În baza acestui document, la 26 octombrie 1989 a fost adoptată o hotărâre a Guvernului, în urma căreia au fost înregistrate primele patru formațiuni de alternativă ale PCM: *Frontul Popular din Moldova*, *Mișcarea Populară „Gagauz Halci”*, „Interfrontul” și Asociația Social-Cultural Bulgară „Vozrojdenie”. Chiar dacă *Interfrontul* și *Gagauz Halci* reprezentau componente importante ale societății civile la începutul anilor '90, totuși politologul B. Țirdea consideră că ele reflectau un singur element al acesteia – pluralismul. De

asemenea, structurile respective păreau a fi antireformiste, pro-sovietice, deci pro-totalitare. În acest sens, autorul opina că aceste formațiuni politice nu puteau fi atașate ca actori ai societății civile [15]. Pe de altă parte, apariția *Frontului Popular* a fost interpretată ca o expresie instituționalizată de mișcare antitotalitară, acțiune colectivă autonomă, independentă de stat și orientată chiar contra acestuia. Iar păstrarea retoricii naționaliste, pledarea pentru adoptarea legilor cu privire la alfabetul latin și declararea limbii române ca limbă de stat au constituit principalele obiective ale fracțiunii. În atingerea acestor deziderate, la 27 august 1989 a avut loc *Marea Adunare Națională*, la care au participat circa un milion de cetățeni și în cadrul căreia a fost citită Declarația „Despre suveranitatea statală și dreptul nostru la viitor”. În acest document a fost stipulată și posibilitatea ieșirii RSSM din cadrul URSS.

Crearea la 8 iulie 1989 a Mișcării „Interfront”, care a decis să apere „limba moldovenească”, „conștiința națională moldovenească” și „importanța limbii ruse”, a însemnat polarizarea societății, dar și divizarea acesteia ulterior pe principii național-lingvistice. Astfel, în RSSM s-au produs două forme de polarizare: prima – între grupurile etnice sau naționale și a doua – între mișcările democratice și naționale.

Desfășurarea primelor alegeri parlamentare care au avut loc pe principii noi, democratice, în primăvara anului 1990 [16] au prezentat o victorie de partea reprezentanților societății civile prezenți pe listele *Frontului Popular*. Acest fapt a fost urmat de adoptarea legii din 23 august 1991 care a anulat existența PCM și proclamarea independenței la 27 august 1991.

Etapa constituirii (1991-1996). Constituirea instituțiilor societății civile începe doar după proclamarea independenței. Totuși, Republica Moldova, la fel ca și alte

state în tranziție, a moștenit un sector asociativ foarte slab dezvoltat, în care existau doar sindicate și unele asociații sau uniuni, multe dintre ele fiind ale oamenilor de creație (Uniunea Jurnaliștilor, Uniunea Scriitorilor, Uniunea Compozitorilor etc.) [17]. De aceea, a fost necesară crearea unor asociații obștești care să fie bazate pe libera asociere a cetățenilor, iar acest fapt nu era atât de simplu, deoarece existau un șir de probleme caracteristice oricărui început, precum: politizarea prea accentuată, scăderea bruscă a nivelului de trai al populației, destrămarea potențialului tehnico-științific, acestea fiind rezultatul direct al ruperii relațiilor economice dintre diverse ramuri industriale și regiuni, al distrugerii spațiului economic [18]. Era necesar, de asemenea, ca să fie identificate și aplicate mecanisme de deblocare a stării sociale, deoarece procesul de dezvoltare a solicitat mobilizarea resurselor intelectuale și înlăturarea barierelor care împiedicau conlucrarea eficientă între diferite structuri sociale, grupuri, organizații guvernamentale și neguvernamentale [19].

Totodată, trebuiau să fie elaborate unele acte normativ-juridice cu privire la perfecționarea ONG-urilor [20]. Astfel, chiar dacă a fost semnat Decretul cu privire la ordinea de înregistrare a organizațiilor obștești ale cetățenilor RSSM (1989) și a fost adoptată Legea cu privire la partidele politice și alte organizații politice (1991), totuși acestea erau foarte slabe pentru a face față competiției reale. De asemenea, multiplele instituții științifice și de expertiză propuneau, deseori, doar proiecte și concepții fragmentare [21]. La aceasta se mai adăuga și neaprecierea corespunzătoare din partea statului a potențialului instituțiilor societății civile cu privire la contribuția lor la soluționarea problemelor social-economice ale țării. Totodată, ele erau considerate de către cetățeni și autorități ca ceva suplimentar și

secundar statului sau sectorului de afaceri. În același timp, ISC-urile rămăneau a fi încă total dependente de sursele financiare externe, care erau folosite în desfășurarea activităților, iar mecanismele de finanțare interne ale țării nu au erau create sau erau imperfecte. Evidențiem însă că în această perioadă s-a format deja o cultură a societății civile, a implicării tinerilor în acțiuni de voluntariat și a actului de donație, iar acest fapt a marcat considerabil dezvoltarea sectorului asociativ.

Anii 1993-1996 au fost caracterizați de mai multe provocări, dar și de schimbări la nivel social, economic și politic cu impact semnificativ în procesul de dezvoltare a instituțiilor societății civile. Astfel, chiar dacă componenta politică (instituțiile de bază ale statului) și economică existau în societatea noastră, atunci cea a societății civile abia începuse să se formeze [22]. Una dintre problemele fundamentale la acel moment îl constituia lipsa canalelor eficiente prin care să se realizeze aspirațiile oamenilor și incapacitatea instituțiilor de a oferi cetățenilor nivelul de trai de bază. Legăturile dintre partidele politice și populație erau slabe, astfel încât acestea nu erau în stare să acționeze în calitate de canale pentru aspirațiile populare [23]. Situația respectivă a creat un spațiu pentru societatea civilă, iar primii piloni de transformare socială la nivel național au fost stabiliți anume în această perioadă. Limitarea treptată a finanțărilor din sursele externe, sporirea exigenței donatorilor, schimbarea permanentă a situației social-politice au determinat ca ISC-urile să devină mai active în societate. Totodată, din momentul adoptării Legii cu privire la asociațiile obștești în 1996 [24], organizațiile au început să dezvolte mecanisme de monitorizare și de consolidare a propriilor canale de elaborare a politicilor publice, participând, de asemenea, la procesul de luare a deciziilor prin

dialog cu autoritățile statului. Această colaborare însă a fost caracterizată și de un șir de probleme. ISC-urile nu aveau calitatea de partener al autorităților, iar rolul lor era încă prea puțin semnificativ de a influența deciziile politice, economice și/sau de interes public. De aceea, acțiunile desfășurate de către sectorul asociativ erau puțin vizibile și cunoscute de către cetățeni.

Etapa consolidării (1997-2008). Aceasta a fost cea mai dificilă și responsabilă etapă pentru instituțiile societății civile și a început odată cu Primul Forum Național al ONG-urilor din Republica Moldova, organizat de către Centrul CONTACT în anul 1997. În cadrul Forumului, zeci de reprezentanți ai instituțiilor societății civile din întreaga țară au participat la analiza, discutarea și formularea recomandărilor legate de probleme importante cu care se confrunta țara, în general, și societatea civilă, în particular [25]. În această perioadă, Republica Moldova reușise deja să devină un stat funcțional, în ciuda existenței mai multor probleme de ordin intern și extern. Totuși, ritmul lent al reformelor economice și conflictul transnistrean încă nerezolvat au influențat negativ starea democrației. În plus, venirea la putere a Partidului Comuniștilor în 2001 a anunțat un șir de așteptări din partea cetățenilor. Printre cele mai importante sarcini propuse pentru această fază de tranziție au fost: integrarea în structurile europene și internaționale, în spațiul lor economic și informațional; dezvoltarea economică și restructurarea socială, bazată pe constituirea unor comunicări sociale de tip nou la toate nivelurile și pe întreg teritoriul țării etc. Aplicarea acestor obiective și trecerea spre o organizare socială democratică necesita educarea populației și formarea unui nou nivel de comunicare socială în interior și exterior, în special la nivelul sectorului asociativ. Astfel, în această perioadă Republica Mol-

dova a cunoscut progrese care s-au realizat prin creșterea continuă a numărului de organizații necomerciale, dar și prin adoptarea legislației relevante (Legea cu privire la fundații (1999) [26], Legea Sindicatelor (2000) [27], Codul civil (2002) [28].

La începutul anului 2002, majoritatea ISC-urilor nu manifestau durabilitate fără sprijin financiar extern, fiind dependente de susținerea politică și ajutorul străin. Totuși, autoritățile publice nu au restrâns activitatea lor și chiar erau deschise spre colaborare. Prin urmare, guvernul a dispus încurajarea și susținerea creării instituțiilor societății civile progubernamentale. Aceste organizații nu au insuflat însă încredere în societate. Pe de altă parte, existența organizațiilor (in)formale „paralele” sugera o atitudine neprietenoasă din partea guvernului. În 2004, guvernul a fost foarte receptiv la recomandările ISC-urilor cu privire la căile de soluționare a conflictului transnistrean și integrarea europeană a țării. În așteptarea alegerilor parlamentare din 2005 din Republica Moldova a fost creată Coaliția Civică pentru Alegeri Libere și Corecte, cu scopul de a susține un proces electoral democratic, iar legislativul a fost prima instituție de stat care a și inițiat procesul de interacțiune cu societatea civilă. În acest context, la sfârșitul anului 2005 a fost adoptată Concepția privind cooperarea dintre parlament și societatea civilă [29], care prevedea crearea oportunităților de implicare directă a sectorului asociativ în perfecționarea cadrului legislativ, principalul beneficiar al cărora să fie interesul public. Astfel, ISC-urile au obținut un rol consultativ în dezvoltarea și finalizarea proiectelor de legi. Iar aplicarea în continuare a acestui mecanism a avut contribuții pozitive pentru ambele părți, care se exprimă prin intensificarea gradului de socializare în cadrul procesului de luare a deciziilor și prin creșterea participării la procesul

politicilor publice, contribuind astfel la promovarea democrației participative în Republica Moldova.

Pe data de 16 noiembrie 2006 a fost adoptată Hotărârea Parlamentului privind modul de executare a Hotărârii Parlamentului pentru aprobarea Concepției. Documentul a inclus atribuțiile și obligațiile organelor de lucru ale Parlamentului care se făceau direct responsabile de procesul de cooperare cu societatea civilă. Ulterior, pe pagina oficială a legislativului au început să fie plasate unele proiecte de acte legislative în format electronic care urmau să fie expuse pentru consultare publică. În același context, Parlamentul a adoptat Legea pentru completarea Legii privind modul de publicare și intrare în vigoare a actelor oficiale, care prevedea obligativitatea plasării în regim de acces liber pe internet a actelor legislative și normative oficiale [30]. La fel și Guvernul țării a început să admită, prin asistarea la ședințe, reprezentanți ai sindicatelor, patronatelor, businessului în procesul de examinare a unor decizii.

În această perioadă au avut loc și o serie de evenimente care s-au axat pe consolidarea procesului de cooperare dintre autoritățile publice și societatea civilă, fiind adoptate în acest sens mai multe mecanisme de cooperare conform principiilor și practicilor europene. Acest fapt s-a datorat în special ca urmare a semnării în anul 2005 a Planului de Acțiuni Republica Moldova – Uniunea Europeană. Astfel, documentul oferea sprijin pentru dezvoltarea societății civile prin efectuarea următorilor pași: modificarea legii privind întrunirile în conformitate cu cerințele CEDO și facilitarea sprijinului dezvoltării societății civile, a consolidării dialogului și cooperării. În raportul privind aplicarea planului, pregătit în anul 2007 de către Guvern, în compartimentul „Eforturile de asigurare a egalității de șanse pentru femei și bărbați în societate și viața

economică bazată pe nediscriminare” au fost incluse ca fiind realizate adoptarea Legii privind asigurarea egalității de șanse între femei și bărbați [31] și Legea cu privire la prevenirea și combaterea violenței în familie [32], prin care s-a lucrat în parteneriat cu ISC-urile moldovenești. În compartimentul „Facilitarea și susținerea dezvoltării societății civile” s-a menționat că cooperarea dintre societatea civilă și autoritățile publice a fost consolidată, iar acest dialog s-a materializat prin desfășurarea mai multor activități în parteneriat la inițiativa instituțiilor societății civile. De asemenea, cu privire la aplicarea acestui plan, reprezentanții sectorului nonprofit au opinat că, deși au existat mai multe dificultăți, Parlamentul și MAEIE al Republicii Moldova au reușit să avanseze în colaborare cu societatea civilă. Totuși, modul în care s-a realizat cooperarea a evidențiat capacitatea încă foarte slabă a instituțiilor statale de a fi eficiente în procesul de cooperare [33].

La nivel practic însă, în anii 2006-2007, instituțiile societății civile se mobilizau foarte lent și erau absente la unele evenimente importante în țară. Rețelele de ONG-uri nu erau încă bine coagulate în țară, iar legătura dintre organizațiile din mediul rural și cele din capitală era foarte slabă. De asemenea, societatea civilă moldovenească nu era în stare să influențeze deciziile guvernamentale, rapoartele lor fiind deseori ignorate de oficialități. Instituțiile societății civile puteau doar să semnaleze abuzurile comise, însă erau prea slabe să producă schimbări la nivelul mecanismului actului decizional, fiind auzite, dar nu și ascultate. Acțiunile publice (ex: advocacy, lobby, campanii de informare etc.) erau în număr foarte mic, astfel încât înseși inițiativele unor donatori de a susține anumite campanii erau ignorate de sectorul asociativ moldovenesc. Acest fapt a demonstrat lipsa maturității ISC-urilor, dar și dezinteresul

față de susținerea unui proces democratic transparent și activ. Starea respectivă era transmisă cetățenilor, care deveniseră dezorientați la acțiunile privind dezvoltarea Republicii Moldova. Totodată, instituțiile societății civile în acea perioadă au fost caracterizate de lipsa unui consens asupra unor valori și idei comune, acțiunile civice fiind percepute ca acțiuni politice și nu neapărat ca acțiuni cetățenești. Spiritul civic și dezacordul vizavi de deciziile guvernamentale au fost marcate prin proteste publice organizate de Asociația Micului Business, Asociația Hyde Park etc. În același timp, mai multe organizații neguvernamentale s-au ciocnit de refuzul autorităților statale de a permite organizarea manifestațiilor publice (cazul Centrului Național al Romilor, căruia i s-a refuzat să organizeze un protest pentru promovarea drepturilor romilor în locurile publice mai vizibile) [34].

Pe de altă parte, unii experți afirmă că deja la sf. anului 2007 capacitățile instituțiilor societății civile începuse să fie mai apreciate, în special la elaborarea politicilor în domeniul social și la soluționarea problemelor sociale. Acest fapt s-a datorat unei cunoașteri mai bune a necesităților beneficiarilor săi, a posibilităților de a reacționa prompt la diverse evenimente, dar și a oportunităților de a identifica resurse umane și/sau financiare suplimentare (munca voluntarilor, donații, cotizații, granturi etc.) [35].

Etapa transformării (2009-prezent). Etapa respectivă se caracterizează prin instabilitate politică, urmată de schimbări frecvente de guvern și crize politice. Aceste situații au dus la înrăutățirea sistemului social și economic al țării, iar nivelul de trai al populației s-a înrăutățit brusc. În același timp, instituțiile societății civile au continuat să monitorizeze activitatea autorităților publice, iar în contextul dezvoltării comunității locale au fost desfășurate mai multe acțiuni de mobilizare a cetățenilor. Totuși, nivelul

de încredere al oamenilor în sectorul asociativ rămâne a fi foarte modest.

Organizarea alegerilor parlamentare din 2009 a dus la mobilizarea instituțiilor societății civile, în special ale celor care activau în domeniul monitorizării procesului de desfășurare a alegerilor parlamentare. Astfel, un șir de ONG-uri s-au implicat activ în descoperirea fraudelor comise în cadrul alegerilor și au prezentat cazuri de încălcare a drepturilor omului la nivel internațional, fapt ce a servit drept punte de expertiză pentru partidele de guvernare orientate spre integrarea europeană [36]. Din partea autorităților statale însă, sectorul neguvernamental a avut un tratament ostil, multe dintre organizații confruntându-se ulterior cu atacuri verbale, cerințe bruște privind prezentarea rapoartelor financiare ale activităților desfășurate etc. Cu toate acestea, instituțiile societății civile au reacționat la nemulțumirea cetățenilor privind rezultatele alegerilor parlamentare și au propus acțiuni imediate, dar și de lungă durată, cum ar fi înființarea unei comisii de anchetă internațională, implicarea mediatorilor UE și adoptarea unei reforme cuprinzătoare a sectorului de securitate. Încrederea publicului în societatea civilă a crescut constant în această perioadă ca urmare a activismului sectorului neguvernamental în alegeri – de la 28% în martie 2009 la 34% în luna noiembrie a aceluiași an. Sindicatele au devenit mai active odată cu schimbarea puterii. Totuși, instituțiile societății civile continuau să simtă un deficit de finanțare din partea donatorilor interni și externi, dar și de scutiri de impozit din partea statului.

Pe de altă parte, autoritățile publice înțelegeau că fără susținerea ISC-urilor și asigurarea unui climat favorabil pentru libera exprimare a opiniei a cetățenilor va fi mai complicat să obțină încredere și suport din partea actorilor statali internaționali.

În acest sens, au fost inițiate mecanisme de cooperare mai intensive cu reprezentanții sectorului neguvernamental prin participări în cadrul ședințelor ministerelor pe un anumit domeniu, conferințe, dar și prin implicarea locală și soluționarea unor probleme de interes comun [37].

Parcursul european al Republicii Moldova, deși într-o evoluție ciclică, și stabilirea unui cadru național privind ODM a solicitat în continuare susținerea partenerilor externi de dezvoltare, în special consolidarea sectorului neguvernamental în Republica Moldova. S-au dezvoltat „think thank-uri” a căror opinie și experiență a devenit importantă și apreciată peste hotare. Au fost create organizații profesionale de apărare și promovare a drepturilor omului sau a persoanelor dezavantajate și a crescut calitatea serviciilor sociale prestate de către organizațiile neguvernamentale. În anul 2008 a fost adoptat Codul de etică al ONG-urilor, iar multe asociații și-au dezvoltat în acest sens reguli interne de comportament.

Un rol important în transformarea instituțiilor societății civile l-a prezentat și crearea *Consiliului Național al ONG-urilor din Republica Moldova (2009)*, care și-a propus să monitorizeze adoptarea și implementarea proiectelor de lege cu impact în domeniul ONG; să faciliteze colaborarea dintre societatea civilă și autoritățile publice; să sporească gradul de transparență și vizibilitate a sectorului neguvernamental [38]. *Mai mult, în cadrul Rezoluțiilor Forumurilor din Ediția a V-a (2008-2010), Ediția a VI-a (2011-2013) și Ediția a VII-a (2014-2016), reprezentanții instituțiilor societății civile, dar și ai autorităților publice au reușit să pună în discuție subiecte legate de perspectivele și provocările societății civile în domenii, precum: procesul de dezvoltare a societății civile; procesul de transparență decizională; durabilitatea financiară și imaginea instituțiilor societății civile în so-*

cietate; antreprenariat social; promovarea voluntariatului și a spiritului civic etc. O atenție deosebită a fost trasată pe marginea aspectelor ce țin de implementarea Strategiei de dezvoltare a societății civile pentru perioada 2009-2011 și, respectiv, 2012-2015.

Schimbarea guvernării în anul 2009 și dinamizarea relațiilor Republicii Moldova cu Uniunea Europeană în cadrul Parteneriatului Estic au adus modificări și în relația statului cu societatea civilă. Astfel, Guvernul Republicii Moldova, care implementează o serie de reforme coordonate cu Comisia Europeană, a instituționalizat relațiile cu societatea civilă prin crearea *Consiliului Național pentru Participare (CNP)* în februarie 2010 [39]. Consiliul acționează în calitate de organism consultativ independent și servește drept o platformă permanentă de dialog și consultare între autoritățile publice, societatea civilă și sectorul privat. Importanța funcționării CNP se datorează prin faptul că, din momentul creării sale, a fost stabilit un dialog mai bun cu persoanele responsabile de comunicare cu societatea civilă și transparența decizională din cadrul ministerelor [40]. De asemenea, s-a reușit participarea societății civile în procesul decizional cu accent pe subiectele de dezvoltare strategică [41]. În cadrul celor cinci grupuri de lucru instituționalizate (justiție și drepturile omului; economie, finanțe și mediu antreprenorial; securitate și politica externă; social, sănătate și educație; mediu și dezvoltare durabilă) a fost creată o mai bună interacțiune între organizațiile membre și alte instituții ale societății civile. CNP a demonstrat și o mai multă insistență în relația cu donatorii pe dimensiunea asistenței tehnice, pentru a asigura o mai mare transparență a dialogului între donatori și guvern. A fost monitorizat modul în care sunt luate în considerație propunerile instituțiilor societății civile și s-a extins aria de monitorizare a parcursu-

lui proiectelor de decizii și pe dimensiunea parlamentară. De asemenea, au fost înregistrate o serie de acțiuni menite să asigure procesul de guvernare participativă, cum ar fi: dezbateri publice și reacții la deciziile guvernamentale; observații cu privire la proiecte de legi, hotărâri de guvern, strategii; monitorizarea conformității cu procesul de transparență a procesului decizional etc.

În luna martie 2014, CNP și-a încheiat mandatul, iar după doi ani de inactivitate, începând cu 2017, instituția a redevenit funcțională ca urmare a unei serii de consultări publice care au avut loc pe parcursul anului 2016. Chiar dacă în Raportul final privind implementarea SDSC 2012-2015 s-a recomandat restructurarea și redenumirea CNP în CNPM (Consiliul Național de Participare și Monitorizare) cu scopul de a monitoriza politicile publice prin intermediul unor acțiuni de advocacy [42], totuși nu s-a ținut cont de aceasta. Prin urmare, printre atribuțiile actuale ale CNP se numără doar consultarea societății civile și a sectorului privat în elaborarea politicilor publice [43].

În anii 2015-2016, în ciuda schimbărilor frecvente ale guvernelor, autoritățile au dispus, totuși, organizarea în continuare a activităților ce țin de consolidarea dialogului cu reprezentanții instituțiilor societății civile. Printre cele mai relevante evenimente s-au remarcat: Seminarul „Realizarea funcțională a relațiilor între Parlament și societatea civilă din Moldova” (04.04.2016) [44]; Conferința națională „Consolidarea dialogului între Guvern și societatea civilă din Republica Moldova” (26.04.2017) [45], Conferința internațională „Transparența în procesul decizional: practici și perspective” (27-28.06.2017) [46]. În cadrul ultimei Conferințe anuale de cooperare dintre parlament și societatea civilă (04-05.07.2016) s-a decis crearea unui grup de lucru format din reprezentanți ai parlamentului, guvernului și societății civile pentru a identi-

ca soluții de îmbunătățire a Legii privind transparența în procesul decizional și alte acte normative care reglementează cooperarea dintre societatea civilă și instituțiile statului. La nivel local, au fost create cinci consilii de participare pe lângă primăriile din cinci localități din UTA Găgăuzia, care au ca scop implicarea cetățenilor din comunitate în procesul de luare a deciziilor [47].

Dacă e să descriem gradul de deschidere al autorităților publice în Republica Moldova privind elaborarea politicilor participative, putem menționa că ministerele au început să ofere mai multe publicații și consultări on-line la diferite proiecte de legi (www.particip.gov.md) sau să organizeze întruniri consultative, audieri publice, dezbateri cu participarea reprezentanților instituțiilor societății civile. Iar Cancelaria de Stat, ministerele de resort, Academia de Administrare Publică de pe lângă Președintele Republicii Moldova, Biroul Național Statistică și AAPC reprezintă principalele autorități de stat care sunt responsabile de oferirea acestor servicii.

În mai 2016 a fost lansată Platforma Societății Civile UE – Moldova. Aceasta este formată din nouă membri din ambele părți: reprezentanți ai Comitetului Economic și Social European și ai rețelelor europene ale societății civile, pe de o parte, și instituții ale societății civile din Republica Moldova, pe de alta. Scopul Platformei este să asigure monitorizarea implementării de către autorități a angajamentelor asumate în baza Acordului de Asociere dintre Republica Moldova și Uniunea Europeană [48].

Din cele expuse mai sus observăm că astăzi instituțiile societății civile încearcă să se implice tot mai activ în soluționarea unor probleme majore la nivel local, regional și național și demonstrează capacități organizatorice bune de a dialoga eficient și a oferi expertiză autorităților publice în edificarea unui stat de drept veritabil.

În concluzie vom evidenția că instituțiile societății civile moldovenești au evoluat spectaculos începând cu anul 1988, datorită reformelor sociale, economice și politice implementate atât de către reprezentanții statului, cât și de către sectorul neguvernamental. Din acel moment, dezvoltarea instituțiilor societății civile este în curs de desfășurare. Totodată, se apreciază efortul lor de a acționa independent, în interesul cetățenilor și cu scopul de a contribui la

procesul de democratizare a țării. Totuși, problemele cu care se confruntă acestea rămân aceleași, iar dialogul, pe alocuri defectuos și formal cu reprezentanții autorităților APL/APC, obstacolele întâmpinate în procesul desfășurării unor acțiuni publice, precum și situația economică și politică precară, toate au avut și continuă să aibă un impact direct asupra dezvoltării instituțiilor societății civile moldovenești în contextul schimbărilor democratice.

RESURSE BIBLIOGRAFICE

1. Bernhard M. Civil Society after the First Transition. *Communist and Post-Communist Studies*. Vol. 29. No. 3, 1996. p. 310–314.
2. Armstrong D., Bello V., Gilson J., Spini D. Civil Society and International Governance (The Role of Non-State Actors in Global and Regional Regulatory Frameworks). New York: Routledge, 2011. p. 4-5.
3. Bernhard M. Civil Society and Democratic Transition in East Central Europe. În: *Political Science Quarterly*. Vol. 108. No. 2. Summer, 1993. p. 314-325.
4. Frunțașu P., Varzari P. Societatea civilă și statul: modele de interacțiune. În: *MOLDOSCOPIE (Probleme de analiză politică)*. Partea XVII. Chișinău: CAPTES, 2001. p. 81.
5. Costachi G., Diaconu M. ONG-urile – factor de democratizare a statului. În: «Гражданское общество Молдовы: проблемы и перспективы». [Международная научно-практическая конференция (2011; Комрат)]. Комрат: Ins. pentru Democrație, 2011. p. 63.
6. Marin C. Descoperirea societății civile (cazul Republicii Moldova). În: Republica Moldova la începutul mileniului III: realități și perspective [Materialele conferinței științifice profesoral-studențești consacrate aniversării 10 ani de la proclamarea independenței țării și 5 ani de la fondarea FRIȘPA, Chișinău, 1 iunie 2001]. Chișinău: USM, 2001. p. 100.
7. Marin C. Societatea civilă: între mit politic și pledoarie socială. Chișinău: Epigraf, 2002. p. 9.
8. Marin C. Valorizarea societății civile – deziderat al integrării europene. În: Moldova între est și vest: identitatea națională și orientarea europeană. Chișinău: CAPTES, 2001. p. 114.
9. Аникин В. Гражданское общество в Республике Молдова: состояние, проблемы, перспективы (Политологический аспект). Chișinău: Paragon, 2001. стр. 23-30.
10. Anikin V. Procesul devenirii societății civile în Republica Moldova în perioada postsovietică (general și particular). Autoreferat al tezei de doctor habilitat în științe politice. Academia de Științe a Moldovei. Institutul de Filosofie, Sociologie și Drept. Chișinău, 2003. p. 24-25.
11. Țirdea B. Geneza societății civile în Republica Moldova: modelul discontinuu. În: *MOLDOSCOPIE (Probleme de analiză politică)*. Nr. 4 (XXXIX). Chișinău: USM, 2007. p. 119.
12. Țirdea B. Afirmarea societății civile în contextul teoriei modernizării (Cazul Republicii Moldova). În: *Studia universitatis. Revistă științifică a Universității de Stat din Moldova (Seria Științe Sociale)*. Nr.1 (11). Chișinău: CEP USM, 2008. p. 217.
13. Juc V. Viața politică în Republica Moldova. În: *Destin Românesc. Revistă de istorie și cultură*. Nr. 4. Chișinău, 2001. p. 26.
14. Ciobanu Ș. Basarabia. Populația, istoria, cultura. Chișinău: Știința, 1992. p. 145.
15. Țirdea B. Geneza societății civile în Republica Moldova: modelul discontinuu. În: *MOLDOSCOPIE (Probleme de analiză politică)*. Nr. 4 (XXXIX). Chișinău: USM, 2007. p. 130.

16. Anikin V., Solomon C. Republica Moldova: alegerile, puterea, societatea civilă. Academia de Științe a Moldovei. Institutul Integrare Europeană și Științe Politice. Chișinău: „Sirius” SRL, 2011. p. 30.

17. Mîndru V. Dezvoltarea societății civile în Republica Moldova: probleme sociale. În: Dezvoltarea umană: realizări, tendințe, perspective. Chișinău: „Print-Caro”, 2010. p. 26.

18. Mihailov V., Moșneaga V., Rusnac Gh., Rusnac V. Situația social-politică în Moldova. În: MOLDOSCOPIE (Probleme de analiză politică). Partea I. Chișinău: USM, 1996. p. 24.

19. Organizațiile neguvernamentale pentru o societate democratică. În: Cartea Albă a Primului Forum al ONG-urilor din Republica Moldova (Chișinău 4-6 noiembrie 1997). Chișinău: ARC, 1998. p. 14-15.

20. Sandu I., Colațchi A. Societatea civilă a Republicii Moldova în devenire. În: MOLDOSCOPIE (Probleme de analiză politică). Partea XIX. Chișinău: USM, 2002. p. 97.

21. Mihailov V., Moșneaga V., Rusnac Gh., Rusnac V. Situația social-politică în Moldova. În: MOLDOSCOPIE (Probleme de analiză politică). Partea I. Chișinău: USM, 1996. p. 32.

22. Budurina-Goreacii C. Afirmarea și dezvoltarea instituțiilor societății civile moldovenești (1991-2013). În: Revista Moldovenească de Drept Internațional și Relații Internaționale. Nr. 1 (31). Chișinău: “Elan Poligraf” SRL, 2014. p. 76.

23. Juc V. Viața politică în Republica Moldova. În: Destin Românesc. Revistă de istorie și cultură. Nr. 4. Chișinău, 2001. p. 28.

24. Legea cu privire la asociațiile obștești nr. 837 din 17.05.1996 (Monitorul Oficial al Republicii Moldova nr. 153-156 din 02.10.2007).

25. Țugui E. Organizațiile neguvernamentale din Republica Moldova: evoluție, activități și perspectivele dezvoltării. Chișinău: Biblioteca IDIS „Viitorul”, 2013. p. 16-19.

26. Legea cu privire la fundații nr. 581-XIV din 30.07.99 (Monitorul Oficial al Republicii Moldova nr. 118-119 din 28.10.1999).

27. Legea sindicatelor nr. 1129 din 07.07.2000 (Monitorul Oficial al Republicii Moldova nr. 130-132 din 19.10.2000).

28. Codul civil al Republicii Moldova nr. 1107 din 06.06.2002 (Monitorul Oficial al Republicii Moldova nr. 82-86 din 22.06.2002).

29. Hotărârea Parlamentului pentru aprobarea Concepției privind cooperarea dintre parlament și societatea civilă nr. 373 din 29.12.2005 (Monitorul Oficial al Republicii Moldova nr. 5-8 din 13.01.2006).

30. Legea pentru completarea Legii nr. 173-XIII din 6 iulie 1994 privind modul de publicare și intrare în vigoare a actelor oficiale nr. 55 din 10.03.2006 (Monitorul Oficial al Republicii Moldova nr. 59-62 din 14.04.2006).

31. Legea cu privire la asigurarea egalității de șanse între femei și bărbați nr. 5 din 09.02.2006 (Monitorul Oficial al Republicii Moldova nr. 47-50 din 24.03.2006).

32. Legea cu privire la prevenirea și combaterea violenței în familie nr. 45 din 01.03.2007 (Monitorul Oficial al Republicii Moldova nr. 55-56 din 18.03.2008).

33. Boțan I. (Coord.) Planul de Acțiuni UE – Moldova: doi pași înainte, un pas înapoi. În: Guvernare și democrație. Revistă semestrială de analiză și sinteză. Nr.1. Ediția I. Chișinău, 2008. p. 30.

34. Marandici I., Lazur D., Guzun I., Caprar N., ș.a. 100 cele mai presante probleme ale Republicii Moldova în 2007. Chișinău: Bons Offices, 2007. p. 11.

35. Roșca N., Gribincea L., Efrim O., Ceauș S. Studiu de analiză a cadrului legislativ privind organizațiile necomerciale din Republica Moldova. UNDP. Chișinău. 2007. p. 33.

36. Vițu L. Nations in Transit. Moldova. p. 369-372. [on-line] <http://www.lhr.md/rapoarte/general/freedom.house/freedom.house.2010.pdf> (vizitat 09.09.2018).

37. Mîndru V. Dezvoltarea societății civile în Republica Moldova: probleme sociale. În: Dezvoltarea umană: realizări, tendințe, perspective. Chișinău: „Print-Caro”, 2010. p. 26-27.

38. Consiliul Național al ONG-ilor din Republica Moldova. Prezentare generală [on-line] <http://www.consiliulong.md/prezentarea-generală/> (vizitat 08.12.2019).
39. Hotărârea Guvernului cu privire la crearea Consiliului Național pentru Participare nr. 11 din 19.01.2010 (Monitorul Oficial al Republicii Moldova nr. 8-10 din 22.01.2010).
40. Evaluarea activității Consiliului Național pentru Participare prin prisma Strategiei de activitate a CNP pentru 2010-2012. În: Anexa 2 la raportul de activitate a Consiliului Național pentru Participare. p. 2. [on-line] <http://cnp.md/en/activities/item/download/742> (vizitat 20.12.2018).
41. Prezentarea generală a CNP. Consiliul Național pentru Participare [on-line] <http://cnp.md/ro/despre-cnp/prezentarea-generală> (vizitat 15.11.2019).
42. Caraseni G. Raportul de evaluare finală a implementării SDSC (2012-2015). Chișinău, 2016. p. 35 [on-line] <http://fhi360.md/docs/Raport%20de%20evaluare%20SDSC%202012-2015%20pre-final%20draft%20Ro.pdf> (vizitat 28.09.2019).
43. USAID. Indexul sustenabilității organizațiilor societății civile 2016 – Republica Moldova. August, 2017. p. 7.
44. Mesaj de salut adresat participantilor la seminarul „Realizarea funcțională a relațiilor dintre Parlament și societatea civilă din Moldova”, 4 aprilie 2006 [on-line] <http://old.parlament.md/news/04.04.2006/> (vizitat 19.10.2018).
45. Buletin european. Ministerul Afacerilor Externe și Integrării Europene. Nr. 14. Aprilie, 2006. p. 2. [on-line] http://www.polonia.mfa.md/img/buletine/Buletin_European_14.pdf (vizitat 19.10.2019).
46. Discurs al Presedintelui Parlamentului Marian Lupu, rostit în cadrul conferinței Transparență în procesul decizional: practici și perspective, 27 iunie 2006 [on-line] <http://old.parlament.md/news/27.06.2006/> (vizitat 19.10.2019).
47. USAID. Indexul sustenabilității organizațiilor societății civile 2016 – Republica Moldova. August, 2017. p. 7.
48. Platforma Societății Civile UE – Moldova încurajează Guvernul Republicii Moldova să promoveze capacitățile societății civile și să consolideze dialogul civic. Publicat pe 16.05.2016 [on-line] <http://sindicate.md/platforma-societatii-civile-ue-moldova-incurajeaza-guvernul-republicii-moldova-sa-promoveze-capacitatile-societatii-civile-si-sa-consolideze-dialogul-civic/> (vizitat 12.08.2019).